

IV BÖLMƏ. MALİYYƏ, BÜDCƏ VƏ BANKLAR

UOT 336.71

i.e.n., dos. Elşən Əli oğlu İBRAHİMOV
AKU-nun "İqtisadiyyat" fakültəsinin dekanı;
Aytac Mübariz qızı TAHİRLİ
Magistr, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VƏ BANK SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

Xülasə

Məqalədə əsasən kommersiya banklarının etibarlılığını araşdırmaq, onun qiymətləndirilməsinin reyting sistemini müəyyən etmək nəzərdə tutulmuşdur. Burada əsas məqsəd iqtisadiyyatın inkişafında kommersiya banklarının rolunun nə qədər mühüm olduğunu göstərməkdir, müasir kommersiya banklarının hərtərəfli xüsusiyyətlərini, kredit alqı - satqısını, bank əməliyyatlarını, eləcə də son illərdə baş vermiş olan devalvasiyaların bank bölməsinə təsirini müəyyənəşdirilmək, bankların qiymətləndirilməsinin reyting sistemini müəyyən edərək kommersiya banklarının etibarlılığını araşdırmaq və imkan daxilində onun yaxşılaşdırılmasına təkliflər verməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *bank, bank sistemi, kommersiya bankları, ixtisaslaşdırılmış banklar, likvidlik, kapital.*

Giriş

Müasir iqtisadiyyatda kommersiya banklarının fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi daim aktual məsələlərdən biridir. Yeni iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq aparılan iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsini, onların yeni prinsiplər əsasında qurulmasını tələb edir. Müasir bank sistemi ikipilləli qaydada qurulduğu üçün ikinci pilləni kommersiya bankları təşkil edir. Kommersiya bankları bir çox müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir, əməliyyatlar aparırlar. Kommersiya bankları balans tərtib edir, onu təhlil edir və vəzifələr qarşıya qoyur. Kommersiya banklarının kapitalının kafiliyi və "likvidlik" (latıncadan - axan, duru) məsələləri də aktualdır. Kommersiya banklarının gəlir və xərcələri, onların səviyyəsinin etibarlılığı və qiymətləndirilməsi, mənfəətinin formalaşdırılmasının reyting sistemi məsələlərinin araşdırılması işinin zəruri məsələlərindən biridir.

Bank rəqabətinin güclənməsi, bank xidmətlərinin çeşidinin artırılması, investisiyaların genişlənməsi və bank xidmətləri bazarında bu kimi digər meyillərin artması bankları müxtəlif mənbələrdən vəsait cəlb etməkdə maraqlıdır. Belə bir şəraitdə əmanətçilərdən cəlb edilmiş vəsaitlərin etibarlı qorunması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu məqsədlə əmanətlərin sığortalanması mexanizmlərinin yaradılması üçün görülən tədbirlərin nəticəsi olaraq 29 dekabr 2006-cı ildə "Əmanətlərin sığortalanması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasında əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir [2. səh. 6].

Kommersiya banklarının xarakterik xüsusiyyətləri. Kommersiya banklarının xarakterik xüsusiyyəti onların ikili ixtisaslaşmasından, yəni təsərrüfatçılıq subyektləri ilə iş və ayrı-ayrı şəxslərin depozitlərinin qəbul olunması zamanı ixtisaslaşmasından ibarətdir. Sonuncular kommersiya

banklarına imkan verir ki, təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətini və habelə özlərinin investisiyalarını maliyyələşdirsinlər. Bu əlamətlərinə görə onlar xaricdə qarşılıqlı kreditlər üzrə cəmiyyətlərə, kooperativlərə (müəyyən fəaliyyətlə məşğul olurlar), özəl müştərilərlə işləyə və mənzil inşası (və ya alınması) üçün kreditlər verən əmanət banklarına bölünürlər.

Müasir şəraitdə kommersiya bankları təsərrüfat subyekti kimi. Müasir şəraitdə kommersiya bankının təsərrüfat subyekti kimi anlaşılmasına kifayət qədər tez-tez təşkilati-funksional, texnoloji, vasitəçi mövqeyindən yanaşırlar. Bununla da onun güclü idarəetmə alətlərindən biri kimi pul tədavülü və kredit münasibətlərinə xidmət göstərən ictimai inkişaf və təsərrüfat subyekti instrumenti kimi rolunu azalır. Bankların mahiyyətinin təhrif olunmuş şəkildə anlaşılması və onların rolunun kiçildilməsi həmin bank təsisatlarının funksiyalarının əsassız şəkildə məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Məsələn, kifayət qədər tez-tez əsassız olaraq paylaşdırma (bölüşdürmə) funksiyası daha çox mənfəət alınması məqsədilə kapitalın yerdəyişməsi birinci yerə irəli çəkilir. Bankların ictimai funksiyası maddi nemətlərin təkrar istehsalını stimullaşdırmaq və iqtisadi tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi olması isə kanarda qalır. Bununla belə, müasir kommersiya bankı pul tədavülünün və bütün formalarda kreditin fəaliyyət göstərməsi qaydalarının yaradıcısı kimi çıxış edən təşkilatdır. Ona görə də banklar ölkənin milli sərvətlərinin toplayıcısı rolunda çıxış edir, istehsal və tədavül strukturuna iqtisadi təsir orqanı sayılır. Hazırda daha çox mənfəət götürmək banklar və bank fəaliyyəti haqqında qanunvericilikdə kommersiya bankının orientasiyasında başlıcaadır.

Bank təsisatlarının fəaliyyəti çox rəngarəngdir, ona görə də onların mahiyyəti kifayət qədər qeyri-müəyyən olur. Müasir cəmiyyətdə banklar əməliyyatların ən rəngarəng növləri ilə məşğul olurlar. Onlar təkcə pul dövriyyələri və kredit münasibətlərini təşkil etmir, həm də onların vasitəsi ilə iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir, sığorta əməliyyatları, qiymətli kağızların alqı-satqısı aparılır, bəzi hallarda isə vasitəçilik sövdaları və əmlakın idarə olunması həyata keçirilir. Bank təsisatları məsləhətçilər (konsaltinqlər) rolunda çıxış edir, xalq təsərrüfatı proqramlarının müzakirəsində iştirak edir, statistika aparır, özlərinin yardımçı təsərrüfatlarına malik olurlar [2.46.].

Kommersiya bankı təsərrüfatçılığın müstəqil subyektidir. Kommersiya bankı təsərrüfatçılığın müstəqil subyektidir, hüquqi şəxs hüququna malikdir, bank məhsulunu istehsal və realizə edir, xidmətlər göstərir, kommersiya hesablaşması prinsipləri üzrə fəaliyyət göstərir. Bankın vəzifəsi müəssisələrin vəzifəsindən az fərqlənir, belə ki, o öz xidmətləri və məhsulları ilə ictimai tələbatın təmin olunması, əldə olunmuş mənfəət əsasında həm öz kollektivinin üzvlərinin, həm də bankın əmlakının sahibçisinin maraqlarının realizasiyaları ilə bağlı məsələləri həll edir. Bank onun nizamnaməsi ilə müəyyən olunmuş istənilən təsərrüfat fəaliyyəti növünü həyata keçirə bilər.

Bank da istənilən müəssisə kimi xüsusi icazəyə (lisenziyaya) malik olmalıdır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, inşaat, nəqliyyat və rabitədən fərqli olaraq banklar istehsal sferasında deyil, mübadilə sferasında fəaliyyət göstərilir, onlar da resursları “satın alır”, aldıqlarını “satur”, təkrar bölüşdürmə sferasında fəaliyyət göstərir, əmtəə mübadiləsinə yardım edirlər. Bankların öz “satıcıları”, anbarları, xüsusi “məhsul ehtiyatı” vardır, onların fəaliyyəti əksəriyyətlə pulların dövriyyəsi ilə əlaqəlidir. Bununla da banklarla ticarət sferası arasındakı oxşarlıq əsasən sona çatır.

Kommersiya bankı təsərrüfat hesablı müəssisə sayılır. Bu onu bildirir ki, kommersiya bankının fəaliyyətində başlıcası iqtisadi maraqların realizə olunmasıdır. Bankın işinin bütünlüklə öz iqtisadi maraqlarının realizasiyasına tabe etdirilməsi bütün digər motivlərin və məqsədlərin tabe etdirilməli olduqları ali prinsip sayılır. Bunsuz bank iqtisadi müəssisə kimi baş tutmaya bilər. Məsələn, onun fəaliyyətinin iqtisadi maraqlarla ziddiyyət təşkil edən hər cür ideologiyalaşdırılması mütləq şəkildə bankı əsl mahiyyətini itirən aparata çevirir. Bu, təkcə kommersiya banklarına deyil, onun müştərilərinə də aiddir. Bank əsasən özünün deyil, özganın resursları hesabına işlədiyindən, özü üçün deyil, bütün təsərrüfatçılıq subyektləri üçün və bütün vətəndaşlar üçün borc götürdüyündən, israfçılıq həm bank üçün, həm də ondan resursları borc götürən və onları qaytarmalı olanlar üçün də fəlakətlidir.

Bank müəssisə kimi öz dəyər forması olan məhsul istehsal edir. Bankın məhsulu rolunu kreditlə birlikdə pul dövriyyəsinə olan ödəniş (tədiyyə) vəsaitləri oynayır. Müəyyən mənada xidmətlər də bankın məhsulu kimi çıxış edir. Onlara ənənəvi xidmət növləri ilə yanaşı hesablaşmaların təşkili (nağd və nağdsız formada), əmanətlər, kreditləşdirmə ilə yanaşı qeyri-ənənəvi olan qərantiyaların (zəmanətlərin), zəminliyin, məsləhətlərin (konsaltinq) verilməsi və s. də daxildir. Bank xidmətlərinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar nəinki təkcə pul əsasına malikdirlər, həm də özünəməxsus dəyər səciyyəsinə malikdirlər [2.35].

Məsələn əmanətçilərdən alınmış resurslar kredit müəssisələri üçün pulsuz deyil. Ona görə də resurslar elə istifadə olunmalıdır ki, onlar nəinki təkcə sahiblərinə qaytarıla bilsin, həm də əmanətlər üzrə faizlərin verilməsi, məsrəflərin kompensasiyası və heç olmasa, minimal mənfəət əldə edilməsi üçün kifayət qədər artım almağa imkan versin. Bank akkumuliyası olan resurslardan istifadə etməyə və onları kredit şəklində ehtiyacı olan borc alanlara sarı elə yönəlməlidir ki, onun xidməti hər hansı bir halda bank fəaliyyəti vasitəsilə dövriyyəyə buraxılmış dəyərin özəl artımına imkan versin.

Kommersiya banklarının mübadilə sferasında fəaliyyət göstərməsi onun mahiyyəti haqqında düzgün olmayan (yalnış) təsəvvür yaradır. Bir çox hallarda bank vasitəçi təşkilat kimi xarakterizə olunur. Belə söyləməyə resursların xüsusi axını, onların müvəqqəti olaraq bəzilərinə yığılıb qalması, başqalarında isə tətbiqinə ehtiyac yaranması əsas verir. Bu zaman situasiyanın xüsusiyyəti ondan ibarət olur ki, resursların müəyyən hissəsinə malik olan kreditor müəyyən zəmanətlərin olduğu hallarda konkret müddət üçün və faizlə onları digər kontragentlərə - borc alanlara vermək istəyir. Bank kreditorudur, borc alandır və onların arasında vasitəçidir, habelə pul hesablaşmalarında vasitəçidir. Ona görə də o, bu funksiyalarda özünün təsərrüfat subyekti kimi mahiyyətini bütünlüklə nümayiş etdirir. Hər bir bankın passivlərdə payının az olduğu məqamda daha çox mənfəət əldə olunmuşsa, bunun effekti daha hissə olunandır.

Ona görə də kommersiya bankının fəaliyyəti aşağıdakı tələblərin yerinə yetirilməsi üzərində qurulmalıdır:

- kapitalı daha ucuz almalı (mümkün qədər daha az faiz stavkası ödəməli);
- kapital və xidmətləri daha baha satmalı (mümkün qədər daha çox faiz stavkası əldə etməli);
- etibarlı partnyorların seçilməsi və qərantiyaların alınması, habelə əməliyyatların rəngarəngliyi və ssuda kapitalının müxtəlif bazalarının mənimlənməsi yolu ilə itki riskini azaltmalı.

Kommersiya bankları qiymətli kağızların alqı - satqısı üzrə həm özlərinin vəsaitləri hesabına, həm də müştərilərin tapşırığı ilə əməliyyatlar aparır, həm də digər təsərrüfatçılıq subyektlərinin emisiyasına və qiymətli kağızların realizasiyasına rəhbərlik edir. Xarakterik haldır ki, kvaziinvestisiya istisna olmaqla, kommersiya bankı tərəfindən üzərinə dividendlərin hesablanmadığı öz səhmlərini almaqla bağlı bütün digər əməliyyatlar (qiymətli kağızlarla ticarət-kommission əməliyyatlar) gəlirlərin (mənfəətlərin) əldə olunmasına yönəlmişdir. Bankların belə əməliyyatlardan əldə etdikləri gəlirləri qiymətli kağızlar, kommissionlar və spred üzrə alınan faizlərin məbləğindən ibarətdir. Hazırda kommersiya banklarının əksəriyyəti investisiya əməliyyatlarından məhz qiymətli kağızların satış qiymətinin onların alınma qiymətlərinə nisbətən artırılması yolu ilə mənfəət götürürlər.

Kommersiya bankları ənənəvi olaraq daxili və xarici əmanətləri səfərbər edən, habelə onların müxtəlif borc alanları arasında bölüşdürülməsini həyata keçirən yeganə təsisat idi. Son illərdə bank fəaliyyətində köklü dəyişiklikləri şərtləndirən qanunverici və normativ tənzimləmələrdə dəyişikliklər baş vermişdir. Bank (depozit) təsisatları yeni xidmətlər təklif edən rəqiblər tərəfindən getdikcə daha çox təzyiqlə məruz qalırlar. Bunun nəticəsində onlar maliyyə və qeyri-maliyyə şirkətlərinin rəqabətinin güclənməsi səbəbindən öz ənənəvi funksiyalarını münasibətdə inhisarçı mövqelərini itirirlər [3].

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməməsi maliyyə bazarlarının qlobalaşması və ya artımı ilə bağlı səbəb və nəticədir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə bazarlarının möhtəşəm artımı vardır və aktivlərin seqmentlərinin sekyuterləşməsi, beynəlmilləşməsi və azalması kimi ənənələrə

şərtlənən dərin struktur dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunur. Bank sektorunun tənzimlənilməməsinə olan tendensiya və onun innovasion fəaliyyəti bankları ənənəvi olaraq rəqabətdən qoruyan məneələrin azaldılması və aradan qaldırılması amilləridir. Ona görə də əhəmiyyətli fond bazarları olan dövlətlərdə qeyri- maliyyə borc alanları üçün vəsait mənbəyi olan kommersiya banklarının rolunun kəskin azalması müşahidə olunur. Lakin məhdud fond bazarları olan ölkələrdə də kommersiya bankları tərəfindən aparılan kredit əməliyyatlarının azalması müşahidə olunur. Bu onunla bağlıdır ki, kommersiya banklarının müştəriləri kapitalın getdikcə daha geniş xarici və ofşor bazarlarına, məsələn, Avroistiqrazlarına çıxış əldə edirlər.

Bunun nəticəsində bank xidmətlərini digər maliyyə və qeyri – maliyyə şirkətlərinin həyata keçirdikləri xidmətlərdən fərqləndirmək daha da çətinləşir. Ona görə də bank işinin bir çox mütəxəssisləri hesab edirlər ki, gələcəkdə:

- bank sistemi daha çox universal Avropa bank modelinə oxşar olacaq, nəinki yüksək səviyyəli seqmentasiya səviyyəsi ilə xarakterizə olunan Amerika və ya Yaponiya modelinə;
- depozitlərin yerləşdirilməsi və qısamüddətli kreditlərin verilməsi üzrə funksiyaları yerinə yetirən müəssisələr kimi bankların rolunun hər yerdə azalması müşahidə olunacaq;
- kapital bazarında xidmət göstərmək üzrə ixtisaslaşan dolayısı vasitəçilər kimi onların fəallığının yüksəlməsi gözlənilir, yəni onların funksiyaları əsas etibarilə informasiyanın işlənilməsinə yönələcək;
- o hallarda bank fəaliyyətinin genişlənməsi baş verəcək ki, kommersiya bankları birgə əsasda informasiya xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı üstünlüklərdən istifadə edə bilsinlər və bunu da kredit kartları, trast əməliyyatları, sığortalama və s. sistemlərə aid etmək olar;

• kommersiya bankları əvvəlki kimi ödəniş sistemində əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Lakin hazırda bank və kommersiya və ya sənaye fəaliyyəti arasında aydın həddin mövcudluğu şəraiti əvvəlki tək Fransa, Almaniya və İsveçrə kimi bəzi ölkələr istisna olmaqla ümumi qəbul olunmuş norma halında qalmamışdır. Kommersiya bankları fəaliyyət göstərmə xarakterinə görə ən rəngarəng ola bilərlər. Onlar apardıqları əməliyyatların növlərinə və fəaliyyət sferasına (universal, ixtisaslaşmış və sahə), mülkiyyət formasına (dövlət, özəl, kooperativ, səhmdar, qarışıq), bank kapitalının ölkə mənsubiyyətinə (milli, xarici, müştərək), fəaliyyət ərazisinə (ümumdövlət, regional, regionlararası, beynəlxalq, xarici), təşkilati - hüquqi əsasına (pay, səhmdar), kreditlərin verilməsi müddətinə (uzunmüddətli və qısamüddətli kreditləşdirmə bankları), kommersiya bankının xarici bölmələrinin formalarına (müstəqil hüquqi şəxs, bütün kommersiya bankları üçün müəyyən olunmuş qaydada qeydə alınan törəmə bank, filial, bölmə, şöbə, nümayəndəlik) görə fərqlənilir.

Kommersiya bankının effektiv fəaliyyəti *bank tənzimləməsi* ilə bağlıdır və bu, Mərkəzi Bankın sabit, təhlükəsiz fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının təmin olunması ilə məşğul olduğu tədbirlər sistemi kimi anlaşılır. Kommersiya banklarının fəaliyyəti onların müflisləşməsinə, müştərilərini itirməsinə gətirə bilməz və bu, bütövlükdə iqtisadiyyata neqativ təsir göstərə bilər. Bank tənzimləməsinin və nəzarətinin əsasında “dava” (ingiliscə “CAMEL” akronimi bank nəzarətinin əsas meyarlarının baş hərfli ilə tərtib olunub) adlandırılan prinsip durur və ona aşağıdakılar daxildir:

- kapitalın kifayət qədər olması (öz vəsaitlərinin yekun aktivlərə nisbəti);
- risk, likvidlik və s. nöqtəyi – nəzərindən aktivlərin keyfiyyəti;
- menecmentin keyfiyyəti (idarə edənlərin ixtisaslaşması);
- likvidlik ya da bankın tez və ağırsız öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilmək qabiliyyəti (likvid aktivlərin və digərlərinin nisbəti);
- gəlirlilik (bir səhmə və ya bir məşğul olana gələn gəlirin səviyyəsi).

Tənzimləmə sistemi qarşısında bütün banklar, onların nə ilə məşğul olmaları və kimə məxsus olmalarından asılı olmayaraq bərabərdirlər. Lakin bütün ölkələrdə müxtəlif banklar - kommersiya, investisiya, əmanət, kooperativ, səhmdar, ümumxalq və özəl banklar olduğundan, bu, tənzimləmə sisteminin korrektə olunmasını tələb edir. İnkışaf etmiş ölkələrdə bank fəaliyyəti və pul-kredit

siyasətinin qanunvericiliklə tənzimlənilməsi adətən müəyyən miqdarda xüsusi qanunvericilik aktlarına əsaslanır ki, onların da arasında ən əsasları Mərkəzi Bank haqqında qanun və bank fəaliyyəti haqqında ümumi qanundur [5].

ƏDƏBİYYAT

1. Z. F. Məmmədov. Bank fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı 2015. 501 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının banklararası mərkəzləşdirilmiş ödəniş sistemlərində hesablaşmaların təşkili qaydaları. 18 iyul 2016-cı il
3. <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=30310>
4. <https://www.cbar.az/pages?id=154>

*к.э.н., доц. Ибрагимов Эльшан Али оглы
декан факультет «Экономика»,*

*Айтадж Мюбариз кызы Тахирли
магистр Азербайджанский Университет Кооперации*

Развитие деятельности коммерческих банков в современных условиях и формирование банковской системы

Резюме

Статья рассматривается для изучения надежности коммерческих банков и определение их рейтинговой системы. Основной целью здесь является демонстрация важности коммерческих банков в развитии экономики, выявление комплексных характеристик современных коммерческих банков, покупки и продажи кредитов, банковских операций, а также влияния недавней девальвации на банковский сектор и надежности коммерческих банков исследовать и вносить предложения по улучшению, насколько это возможно.

Ключевые слова: банковское дело, банковская система, коммерческие банки, специализированные банки, ликвидность, собственный капитал.

*ass. prof. Elshan Ali Ibrahimov
decan of the faculty of “Economics”*

*Aytac Mubariz Tahirli
master of Azerbaijan Cooperation University*

Development of commercial banks activity in modern conditions and formation of banking system

Summary

In the article it is issued the study of the reliability of commercial banks and determine their rating system. The main objective here is to demonstrate the importance of commercial banks in the development of the economy, to identify the comprehensive characteristics of modern commercial banks, credit buying and selling, banking operations, and define the impact of recent devaluation on the banking sector, and investigate the reliability of commercial banks by the identification of rating system of the bank estimation and make suggestions for improvement as far as possible.

Key words: banking, banking system, commercial banks, specialized banks, liquidity, equity.